

Die diens aan die agtergeblewenes 'n Perspektief op die wette van ou Israel

F.N. Lion-Cachet
Departement Ou en Nuwe Testament
Potchefstroomse Universiteit vir CHO
POTCHEFSTROOM

Abstract

Helping the deprived – a perspective on the laws of Israel

This article examines the validity of the laws on setting a Hebrew man or woman free and the cancellation of debts in the seventh or sabbatical year and the year of jubilee as these laws are manifested in the Pentateuch. After the relevant laws have been compared, they are tested in a broader Biblical context. Although no practical means or ways can be prescribed, the final result verifies the principle of restitution or affirmation.

1. Inleiding

Daar sal altyd armes in die land wees (Deut. 15:11; Matt. 26:11) en die algemene verwagting is dat hulle met tegemoetkoming en begrip behandel sal word. “Jy mag die reg van die arm mense nie verdraai nie” (Eks. 23:6). Die armes vra self na geregtigheid (teenoor die onreg wat hulle menige keer op die knieë gebring het; vgl. Botterweck, 1974:33, 31). Dieselfde kan vandag van die sogenaamde “agtergeblewenes” gesê word. Die vraag wat in hierdie artikel ondersoek sal word, is of die bepalings in die Pentateug met betrekking tot die vrylating van die Hebreëuse slawe, lig kan werp op die sogenaamde regstellende aksie. In hoeverre moet die agtergeblewenes se posisie reggestel word? Dit is tog ook waar dat “jy die geringe nie [mag] voortrek in sy regsak nie” (Eks. 23:3).

In die Israelitiese wette is wel sprake van die afskryf van skuld en die vrystelling of herstelling in die sewende jaar, die sabbatsjaar of die jubeljaar. Hierdie wette is egter tyds- en omstandighedsgerig en kan nie (sonder meer) op hedendaagse omstandighede van toepassing gemaak word nie (vgl. Brunner, 1948:128, 132; Fensham, 1970:146). Die vraag is dus hoe regstelling in die tyd van die Ou Testament gedoen is en of daar enige toepaslike betekenis vir vandag daaruit af te lei is.

Hierdie ondersoek sal konsentreer op die gesagvolle teks, die konteks, die plek van die teks in die Skrif en in die gang van die geskiedenis van die openbaring. In dié sin kan van 'n openbaringshistoriese benadering gepraat word. 'n Regs-

sosiologiese benadering (Bosman, 1991:202), of 'n tradisie-historiese benadering (Lemche, 1976) kan tot 'n miskennis van die goddelike openbaringsaspek lei. 'n Eng letterlike benadering waarin die verklaring van onderlinge verskille in die onderskeie bundels in 'n harmonisering van die wette gesoek word (vgl. Gispén, 1950:349), laat weer nie reg geskied aan die konteks en die verloop van die wetversameling in die geskiedenis nie.

Om "riglyne" hermeneuties te omlin word op die verskille in die soortgelyke wette gelet. Die verskille of veranderlike bepalinge dui die minder belangrike aspekte aan en kan sosiaal-polities gemotiveer word. Die onveranderlike bepalinge verteenwoordig dan die meer wesenlike of geldende imperatiewe, maar moet in die openbaringskonteks van die Ou en Nuwe Testament getoets moet word om die algemene geldigheid daarvan te bepaal. Op dié manier word daar na teologiese begronding vir riglyne vir oplossings van 'n maatskaplik-sosiale probleem gesoek (vgl. Scholer, 1988:6, 19-20; Bailey, 1981:184, 190; Rheeder, 1994:9-10) wat meer is as net 'n vae beroep op die sogenaamde *fairness* van optrede (vgl. Spichard, 1986:12).

2. Die begrip agtergeblewenes

Met die term *agtergeblewenes* word bedoel die mans of vrouens wat ten volle deel van die Israelitiese volksgemeenskap uitgemaak het en wat deur hulle eie toedoen of weens omstandighede buite hulle beheer hul volwaardige plek in die gemeenskapslewe verloor het. Onder die lede van die volksgemeenskap word nie die vreemdeling of immigrant (גר) bedoel wat hom met die volk wil vereenselwig maar nog nie ten volle met die gemeenskap versmelt het nie (teenoor die buitelanders of uitlanders – נכרי) en ook nie die slawe (עבד) wat wel in die gemeenskap diensbaar was, maar nooit as volle burgers aanvaar is nie.

Hier word ook nie die geestelike armes, die vromes wat arm in hulleself is en hulle op die HERE verlaat, bedoel nie (vgl. Ps. 86:1); (vgl. Botterweck, 1974:36-38; Hauck, 1968:39). Dink in hierdie verband aan die "armes van gees" of dié "wat ... afhanklik ... van God is" (Matt. 5:3) (Gerstenberger, 1971:24; Coggins, 1987:11). Die omskrywing verskil natuurlik van die betekenis wat vandag aan die "agtergeblewenes" geheg word. In Suid-Afrika word die term aan onderdrukking en die uitsluiting van sekere regte of bestaansmoontlikhede verbind (Van der Merwe, 1994:25). In die aangehaalde tekste figureer 'n ander oorsaak vir die agtergeblewenheid.

Die agtergeblewenes is die armes, die behoeftiges, die onaansienlikes (die wat laag of gering gereken is), die verdruktes en neergewerptes, die ellendiges (vgl. אביו, רש, עני, דל, אביו) (Bammel, 1968:888-889; Botterweck, 1974:

29-31; Gerstenberger, 1971:23; Koehler & Baumgartner, 1958:4-5, 209-210, 720-721, 883).

3. Die bepalings in drie wettebundels van die Pentateug

In hierdie artikel word die ontstaan van die wette, die verhouding van die wette tot die Kanaänitiese, Akkadiese en ander Ou Oosterse wette (vgl. Niehr, 1987; Deist, 1986:184-188; Lemche, 1975, 1976; Lewy, 1958:21-31) nie bespreek nie omdat dit buite die opset van hierdie artikel val.

'n Tweede opmerking is van belang. Die "wettebundels" is nie met hedendaagse wettebundels te vergelyk nie. Die wette is onvolledig opgeteken en in 'n historiese sowel as in 'n godsdienslike en politieke raamwerk ingeklee (vgl. onder andere Bosman, 1991:202).

3.1 Die Bondsboek

Die Bondsboek (Eks. 20:22-23:33 of 21:1-23:16[19]) kan as 'n ou versameling mondelinge en skriftelike openbaringstradisies gesien word maar die bundel is van grondliggende belang (vgl. Childs, 1974:452-455). Alhoewel daar ooreenkomste met die Ou Oosterse wette is, is die wette in Eksodus aan die wetgewing te Sinai gekoppel. 'n Groot deel van die wette dra 'n agrariese karakter wat aan die toestande in Gosen, of in Israel net na die vestiging herinner (Van Selms, 1960/61:336; Noth, 1962:174; Bosman, 1991:210). Inhoudelik het die wette baie met die onderlinge respek vir die persoon en besittings van die ander en in besonder van die agtergeblewenes te doen (vgl. Fensham, 1970:146; Coggins, 1987:13).

Die wette self vertoon 'n merkwaardige afwisseling van familiegeoriënteerde en stamwette (apodiktiese wette) en poortwette (kasuïstiese wette; vgl. Noth, 1962:174).

Eksodus 21:1-11 bevat twee kasuïstiese bepalings waarvan die eerste (verse 2-6) oor die vrylating van die Hebreeuse slaaf handel en die tweede (verse 7-11) oor die behandeling van die dogter wat as slavin verkoop is, maar nie vrygelaat word nie. Elke bepaling bevat weer op sy beurt 'n aantal sub-bepalings (vgl. Clark, 1977:105). Die groep bepalings word deur 'n algemene en heel formele inleidende sin aangekondig, naamlik "Dit is die verordeninge (משפטים) ...". Indien 20:22-26 as 'n deel van die Bondsboek gereken word (vgl. Fensham, 1970:143), is dit duidelik uitgespel dat dit wette is wat die HERE aan Moses gegee het.

In hoofsaak word bepaal dat 'n Israeliet wat 'n Hebreeuse slaaf (עבד עברי) gekoop het, hom ses jaar moet laat dien maar op die sewende jaar moet hy as 'n

vryman (יְפֹשֵׁט) sonder verdere diens of verpligting vrygelaat word. In die Ou Ooste kom dit voor asof 'n agtergebiewene na drie jaar vrygelaat moes word (vergelyk die Kodeks Hammurabi, § 117 – Pritchard, 1971:151). In Israel is die dienstyd langer en die vrylating geskied in die sewende jaar wat ook simboliese betekenis het. Daar is geen buite-Bybelse parallele vir die periode ses plus een nie (vgl. Lohfink, 1986:117). Die vrylating in die sewende jaar word nie aan 'n vaste rooster gekoppel nie. Dit kon gewees het dat 'n man sy ses jaar moes uitdien ongeag 'n formele sewendejaarsiklus. Niks word gesê van 'n vroeëre lossing nie en ook nie van die diens wat hy in ooreenstemming met sy skuld moes of kon vereffen nie.

Die Hebreërs (עַבְדֵי) is beskou as swerwers uit verskillende nasionaliteite wat van hulle eie volk vervreemd geraak het (vgl. Kline, 1957). Die Egiptenare het die nageslag van Jakob as Hebreërs beskou en behandel (Eks. 1:15; 2:1, 6; 3:18). Die Filistyne het dit ook later gedoen (1 Sam. 4:6; 13:3; 14:11). Die Israeliete het baie simpatie met die Hebreërs gehad en die Hebreëuse slaaf later selfs met die Joodse slaaf geïdentifiseer (Jer. 34:9). Hulle was in elk geval nie as vreemdelinge beskou nie (Eks. 21:8) (vgl. Childs, 1974:468; Thompson, 1974:189-190; Fensham, 1970:146; Noth, 1962:177). Die sub-bepalings van die wette raak die slaaf se vrou en kinders en die gevalle waar die Hebreëuse slaaf verkies het om permanent as slaaf behandel te word.

Die tweede hoofbepaling raak die man (Israelitiese of Hebreëuse man?) wat sy dogter verkoop het. Sy is waarskynlik as byvrou verkoop maar sy is nie na ses jaar vrygelaat nie. As sy haar nuwe eienaar of sy seun nie geval het nie, moes sy óf losgekoop word óf met sekere regte soos 'n dogter behandel word. Eers as hierdie bepaling nie nagekom is nie, kon sy vry weggaan (vgl. Childs, 1974:469; Fensham, 1970:149; Noth, 1962:178).

Die bepaling in Eksodus 23:1-9 handel oor 'n regverdige regsproses om veral die swakkes te beskerm (Fensham, 1970:173; Noth, 1962:188). Die swakkeling mag nie voorgetrek of benadeel word nie (23:3, 6).

In Eksodus 23:10-13 word die bepaling met betrekking tot die rus van landsbewerking op die sewende jaar in 'n paar apodiktiese stellings vasgelê. Hier word uitdruklik bepaal dat die landerye braak moet lê en dat die natuurlike opbrengste vir die armes en die diere van die veld bedoel is (Keil & Delitzsch, 1949:456-447). Die Israeliete, hulle diere en slawe, en die vreemdelinge moes tot rus kom. Die wyse waarop die bepaling gegee is, herinner aan die Dekaloo (Eks. 20:9-10) (De Vaux, 1961:308).

Eksodus 22:21-27 (MT 22:20-26) bevat apodiktiese stellings waarin die verdrukking van die vreemdelinge, weduwees en wese verbied word (22:21-24). Twee kasuïstiese bepalinge raak die rentevrye lenings aan die armes van die volk

(om te oorleef en nie vir besigheidsdoeleindes nie, vgl. Noth, 1962:187) en die teruggee van klere wat verpand is.

Samevattend kan gestel word dat die optrede teenoor die agtergeblewenes in die Bondsboek veral gerig is op Israel as trekkersvolk, maar ook as die eerste setlaars van Kanaän. Die wette spreek van meegevoel en barmhartigheid. In 21:2 en 23:11-12 word die simboliek-ryk getal sewe wel genoem maar nog nie in 'n religieuse raamwerk geplaas nie. Dit gaan ten diepste oor God wat barmhartig is (22:27) (Childs, 1974:479; Fensham, 1970:170).

3.2 Deuteronomium

Deuteronomium is seker een van die mees omvattende en betekenisvolle samevattinge van ou Israel se geloofswaarhede en wette (Von Rad, 1966:29; Lion-Cachet, 1990:123; Olson, 1994:1). Die boek bevat die insettinge en verordeninge wat Moses aan die volk gegee het soos die HERE hom beveel het (Deut. 4:5). Die bepalings is versamel en tydsgerig geaktualiseer. Gewoonlik is die vernaamste versamelaararbeid gedurende die hervormings in die dae van Josia gestel (vgl. Fohrer, 1968:167-169; Rendtorff, 1985:127,156; Bosman, 1991:213). Moses en die latere versamelaars van Deuteronomium het natuurlik aangesluit by die vroeëre wette soos dit in die Bondsboek opgeteken is. Ongeveer 50% van die Bondsboekbepalings is in Deuteronomium met parallelle bepalings herhaal. Die bundel bevat dus die gesagvolle bepalings vir die gevestigde Israel in die koningstyd wat as 'n vaste grond vir alle hervorming diens kon doen.

Ten opsigte van die behandeling van die agtergeblewenes en in besonder die regstellende behandeling, word in Deuteronomium 15:1-11 bepalings gegee met betrekking tot die afskryf van skuld. In 15:12-18 word die vrylaat van die Hebreëuse mense behandel. Deuteronomium 24:10-15 beskryf in groter besonderhede die bepalings insake die leen of verpand van goedere en raak die barmhartige behandeling van armes. In 31:10-11 word die afskryf van skuld op die huttefees weer beklemtoon. Dit is veral 15:1-18 wat in hierdie konteks van belang is.

In Deuteronomium 15:2-3 word die afskryf van skuld gestel in die vorm van 'n apodiktiese bepaling wat al 'n vaste patroon gekry het (De Vaux, 1961:309). Deuteronomium 15:4 stel die ideaal of maatstaf dat "daar ... geen arme by jou [moet] wees nie", maar in 15:11 volg die realiteit dat "die arme ... in jou land nie [sal] ontbreek nie" ook erken. (Lees die **כִּי אָמַס** in 15:4 as bevestiging en nie as 'n voorwaardelike partikel nie; vgl. Kautzch & Cowley, 1963:487, 498; Williams, 1975:73.) In 15:7 word op kasuïstiese wyse 'n onderafdeling ingelei (dié keer met **כִּי**) waarin die gesindheid waarin uitgeleen word, uitgespel word. Die uitlener moet nie hardvogtig of suinig wees nie maar moet met vrygewigheid

uitleen. Op Deuteronomistiese wyse word Israel aangemoedig om goed na die HERE te luister want die HERE sal dié wat luister, seën (15:4-6, 10).

Die omvang van die afskryf van skuld (שמתה)) kan nie met sekerheid bepaal word nie. Die sewende jaar is die jaar waarop die landerye nie bewerk mag word nie en die lener sal dan nie in staat wees om sy skulde te delg nie (Keil & Delitzsch, 1949:369; vgl. Craigie, 1976:236). In dié verband kan die vraag gevra word of die afskryf van skuld dan net geld vir die sewende jaar. Thompson (1974:187) meen dat “The fact that the seventh year of release and the jubilee year of liberty together belonged to one symbolic unit suggests total cancellation of debts” (vgl. ook Von Rad, 1966:105). Die uitlander of nie-Israëliet (נכרי) het nie deel gekry aan die skuldafskrywing nie en hulle kon gedwing word om hul skuld te betaal (15:3). Lemche (1976:45) oordeel dat die sabbatsjaar 'n Deuteronomistiese konstruksie is wat wel op twee afsonderlike dele van die Bondsboek rus. Dit bly egter 'n veronderstelling.

Uit Deuteronomium 15:7-11 blyk dit dat die sewende jaar in 'n vaste siklus hoort. Dit mag nie die uitlener beïnvloed om niks of minder aan 'n arme van die volk ('n Israëliet) te leen nie. 'n Beroep word gedoen op groothartigheid.

In Deuteronomium 15:12-18 word die bepaling in verband met die vrylating van die Hebreuse man wat ter vereffening van sy skuld homself en sy volle dienste aangebied het (vgl. die Hebreuse slaaf in Eks. 21:1-11), op kasuïstiese wyse verder uitgewerk. Hier is eintlik net een bepaling met twee sub-bepalings (ook deur כִּי ingelei). Daar is egter twee duidelike verskille met die Bondsboek-bepalings. In 15:12 word (in teenstelling met die Bondsboekbepalings) uitdruklik bepaal dat die Hebreuse vrou ook vrygelaat moet word. In tweede instansie mag die vrygelatenes nie met leë hande weggestuur word nie.

Die situasie van die gevestigde Israel word duidelik weerspieël in die toepassing van die algemene bepaling. Op hierdie stadium is Israel nie meer die seminomadiese trekkervolk nie, maar het hulle as gemeenskap reeds 'n gevestigde identiteit en eie waardeskatting verkry. Baie het voorspoedig geword; daarom word nie meer van die Hebreuse slaaf gepraat nie maar van 'n broer of van 'n Hebreuse man. Die plek van die vrou word ook hoër gewaardeer: sy word beskou as van gelyke status as die man. Die rykes kon dit ook bekostig om die man wat vrygelaat word van materiële gawes te voorsien. In 'n sekere sin moes die armes nou deur die rykes geborg word (Botterweck, 1974:32). Die vrylating eis ook van die meer gegoedes materiële opoffering. In 15:15 word 'n motivering gegee: “Onthou jy was self 'n slaaf in Egipte en die HERE jou God het jou bevry”, en dit word deur 'n belofte van seën gevolg.

Samevattend kan gestel word dat die Deuteronomium-bundel sekere Bondsboek-bepalings bevat wat bygewerk is en ander wat totaal verander is. Die klem het verskuif van barmhartige optrede na herstellende optrede: “Daar moet geen arme by jou wees nie”. Verder word aan die verlossende en vrymakende optrede van die HERE herinner. Hy het Israel sonder verdienste uit Egipte verlos. Israel moet dit in hulle hervormings altyd in gedagte hou.

3.3 Die Priesterlike wette in Levitikus

Die HERE het die wette soos opgeteken in Levitikus (en Numeri) grotendeels deur die mond van Moses gegee (vgl. onder andere Lev. 1:1, 4:1, 17:1, 18:1, 25:1; Num. 5:1; ens.). Die versameling, bewaring en gedurige toepassing van die wette was in die hande van die priesters (vgl. Lion-Cachet, 1990:47-58). Daar is ’n groot moontlikheid dat die laaste versamelings van die oorgelewerde wette en bepalinge in die na-ballingskapyd gedoen is, en dat dit toe besonder betekenisvol vir die klein Israelitiese gemeenskap in ’n vyandige omgewing gewees het (Childs, 1974:123-124). Dié wat teruggekeer het, was maar ’n klein groepie en daarom moes hulle ’n sterk geestelike eenheid vorm en bymekaar staan (vgl. Esra-Neh.). Hulle was sonder ’n koning en die priesters het as geestelike leiers al meer mag verkry (vgl. Bosman, 1991:208).

In die sogenaamde “Heiligheidswet”, Levitikus 17-26 (vgl. Fohrer, 1968:181; Rendtorff, 1985:145, 147), word bepaal dat die agtergeblewenes en die vreemdelinge in die oestyd die oorskiet kon kry (19:9-10; 23:22). Verdrinking of die weerhouding van loon is verbied (19:13). Partydigheid vir sowel die geringes as die aansienlikes is nie toegelaat nie (19:15).

Die bepalinge met betrekking tot ’n regstelling word in besonder in Levitikus 25 behandel (vgl. ook 27:16-23; Num. 36:4). Hierdie hoofstuk het ’n moeilike struktuur. Noth (1965:184-185) en ander (vgl. Lemche, 1976:46-48) het tot die konklusie gekom dat dié gedeelte ’n lang samestellingsgeskiedenis gehad het.

Oorsigtelik gestel, handel dié hoofstuk oor die sabbatsjaar (25:2-7) en die jubeljaar (25:8-55). Hoofstuk 25:8-55 begin op apodiktiese wyse met die aankondiging van die jubeljaar (25:8-13) en word dan opgevolg deur agt sub-bepalinge waarin kleiner besonderhede gegee word (vgl. 25:14-16, 20-22, 25-28, 29-31, 32-34, 35-37, 39-45 en 47-54). Tussen die sub-bepalinge is telkens vermanings en motiverings. Die gesagvolle instelling (apodiktiese bepalinge) is beklemtoon terwyl die praktiese toepassing tydsgerig voorgeskreef is.

In aansluiting by Eksodus 23:11 word die sabbatsjaarbepaling gestel. Die jaar word nou uitdruklik ’n sabbat of sabbatsjaar genoem (25:2, 4, 8). Dit beteken dat die rus op die sewende jaar op hierdie stadium religieus gemotiveer is (Noordtzijs, 1955:247-248). Dit moes ’n sabbat vir die HERE wees (vgl. Gispen, 1950:349).

Soos die mens op die sabbat moes rus, so moes die land ook rus. Terwyl die versoening die mens herstel, word aan die land die geleentheid gegee om onder die misbruik wat dit onder die hand van die kortsigtige mens ontvang het, reg te kom. Keil en Delitzsch (1949:455) praat van “the kingdom of Israel to be brought back to its original condition”.

Die natuurlike vrug van die land is op die sabbatsjaar nie net vir die armes en die diere van die veld bedoel nie (Eks. 23:11) maar volgens Levitikus was dit vir elke Israëliet, die slawe, die dagloners en bywoners sowel as vir die diere en die wild.

In Levitikus 25:8-55 volg die jubeljaarbepaling en die gevalle wat daarop betrekking het. Dit word die jubeljaar genoem (AV '33) omdat die blaas van die ramshoring (יובל) die jaar van vrylating (דְּרֹר), vryverklaring, bevryding van laste aangekondig het (vgl. die Akkadiese (*an*)*durâru* in die Kodeks Hammurabi, § 117, 171 en 280 – Gispén, 1950:356; Noth, 1965:187). Elkeen kon op die vyftigste jaar, na sewe sabbatsjare, vry na hulle vroeëre besittings of grond terugkeer. Dit beteken dat families weer verenig is (25:10). 'n Landswye afskrywing van skuld moes geproklameer word (NAV), terwyl die bepalings van die sabbatsjaar weer sou geld. Elkeen kry weer 'n billike geleentheid om van voor af te begin (Noordtzi, 1955:250); dit is inderdaad 'n hersteljaar (NAV).

Die apodiktiese bepalings, vermanings en motiverings wat telkens gegee is, is van belang. Verdrukking of uitbuiting word verbied (25:17, 46). As beginsel word gestel dat die grond aan die HERE behoort en daarom is alle verkoopstransaksies tydelik en die Israëliete is vreemdelinge en bywoners van die HERE (25:23). Hierdie beginsel motiveer die lossingsreg (25:24). Die Israëliet mag nie tot 'n slaaf verneder word nie (25:39) want die HERE het hulle uit die slawerny van Egipte verlos (25:38, 55) en Hy is hulle God (25:17, 38).

Samevattend kan gesê word dat die sewende jaar waarop die land kon rus, op daardie stadium uitdruklik 'n sabbatsjaar genoem is. Die vrylating op die sewende jaar word deur die jubeljaarbepalings “vervang”. Die verlore land-eienaarskap sou herstel word. Die jubeljaar is ook uitdruklik religieus gemotiveer: die land behoort aan die HERE. Verder is bepaal dat 'n Israëliet nie 'n slaaf mag word nie.

Die doel van die jubeljaar het duidelik uitgekristalliseer: die gemeenskap sou tot 'n oorspronklike toestand herstel word, 'n *restitutio in integrum* (Noth, 1965:183). Die jubeljaar mag egter nie van sy religieuse raamwerk losgemaak word nie.

[T]he restoration to the original condition was not the highest or ultimate object of the year of the jubilee. The observance of the sabbatical rest ... formed part of the liberty which it was to bring to the land and its

inhabitants. In the year of the jubilee as in the sabbatical year, the land of Jehovah was to enjoy holy rest, and the nation of Jehovah to be set free from the bitter labour of cultivating the soil, and to live and refresh itself in blessed rest with the blessing which had been given to it by the Lord its God (Keil & Delitzsch, 1949:466).

4. 'n Vergelyking tussen die relevante bepalinge in die onderskeie bundels

- In die Bondsboek geld die vrylating vir Hebreuse manlike slawe gedurende die sewende jaar (Eks. 21:2-6). Die slaaf moet as vryman weggaan (לְחַפְּשֵׁי). Die dogter van 'n Hebreuse (Israelitiese) man wat as slavin verkoop is, kon nie vrygelaat word nie (Eks. 21:7-11).

In Deuteronomium (15:12-18) moet die Hebreuse man (“jou broer”) of vrou in die sewende jaar vrygelaat word. Hy moet as 'n vryman weggestuur word (תְּשַׁלְּחֵנוּ חַפְּשֵׁי). In die sub-bepalings word onder andere voorgeskryf dat hy nie met leë hande mag weggaan nie.

In die Priesterlike wette word die vrylating in die jubeljaar gestel. Die jubeljaar is die jaar van vrylating (דְּרִירָה). Die priesterlike bepalinge is teenstrydig met die vroeëre bepalinge wat vir die sewende jaar gegeld het (vgl. Noth, 1965:192). Hierdie bepalinge raak die land en al sy bewoners (Lev. 25:10). In Levitikus 25:39 word gestel dat 'n broer wat verarm nie as 'n slaaf mag dien nie. Die vreemdeling word ook verplig om 'n verarmde “broer” vry te laat (25:47-54). Hier word heel merkwaardig niks van die vrylating van 'n vreemdeling gepraat nie. Dit impliseer dat die vreemdeling die Israeliet moes vrylaat en dat hy in die hele vrylatingsproses verplig was om sy verworwe besitting, as dit nie in 'n stad was nie, prys te gee.

- Die afskryf van skuld word nie in die Bondsboek bepaal nie terwyl dit nadruklik in Deuteronomium 15:1-11 vermeld word. Levitikus 25:10 (vgl. ook 25:14-16) bepaal dat daar 'n landwyse afskryf van skuld moes wees (NAV).
- Die Bondsboek bepaal dat Israel die land in die sewende jaar braak moes laat (Eks. 23:10-12) en dat die natuurlike opbrengs vir die armes en die diere van die veld was. Die mense, diere, slawe en vreemdelinge moes in die sewende jaar rus. Dié bepaling is nie in Deuteronomium herhaal nie. In Levitikus (25:2-7) word dit 'n sabbatsjaar genoem en die natuurlike opbrengs sou vir die Israeliete, slawe, dagloners, bywoners, diere en die wild wees.

Konkluderend die volgende opmerkings:

- Uit die voorafgaande is dit duidelik dat die vrylaat of vrystelling van Israeliete wat weens skuld as “slawe” verkoop is, in al drie bundels voorkom. Die afskryf van skuld (Deuteronomium en Levitikus) is nou hieraan verbonde. Daar is in wese 'n verpligting tot herstel of regstelling.
- Die Israeliete is verplig om dié wat by hulle as skuldpligtiges gewerk het, vry te laat. Later is die vermoënde vreemdelinge ook daartoe verplig. Die Hebreeuse man en later die vrou (Deut.) en in Levitikus die landsbewoner of die broer (en suster en moontlik ook die vreemdeling?) moes vrygelaat word. Wie betrokke was, is dus aan verandering onderhewig.
- Die tyd van vrylating was volgens die Bondsboek eers in die sewende jaar. Daarna is daar sprake van vrylating aan die einde van die sewende jaar volgens 'n vaste siklus (Deut. 31:10-11). In Levitikus 25:10 word die vrylating na die vyftigste jaar, die jubeljaar, “verplaas”. Die vraag of die sewende jaar se vrylatingbepalings gelyktydig met die jubeljaarbepalings geld het, word verskillend beantwoord en verklaar. Verskeie sub-bepalings is aan die jubeljaarinstelling gekoppel. Daar is dus 'n mate van onsekerheid ten opsigte van die sub-bepalings en moontlik ook die tydsbepaling.
- In die relevante Bondsboekbepalings word die reëlings nie met soveel woorde gemotiveer nie maar uit die hele opset is dit duidelik dat hierdie bepalinge op die barmhartigheid van God gegrond is. Hy sal waak dat geen onreg gepleeg word nie (23:7). In Deuteronomium 15:4 word 'n algemene reël gestel: “Daar moet geen arme by jou wees nie ...”. Die vrystelling word gemotiveer deur die feit dat die HERE Israel uit Egipte verlos het (15:15). In 15:5-6 word 'n belofte van seën gegee as die Israeliete aan die wet gehoorsaam is. Die Levitikus-bepalings is uitgesproke religieus gemotiveerd. Die sewende jaar is op hierdie stadium uitdruklik 'n sabbatsjaar genoem (25:2, 4, 8); dit word benadruk dat die land aan die HERE behoort (25:23). Die bepalinge word verder gemotiveer deur te verwys na die uittoeg uit Egipte (25:38, 55). Uit bostaande kan afgelei word dat die motivering vir regstelling barmhartigheid is, maar meer in besonder, die opheffing van die agtergeblewenes uit 'n slawestaat (verlossing uit Egipte) en verlossing van sonde (die sabbatsgedagte). Verder word 'n algemene riglyn gegee, naamlik dat geen Israeliet tot die stand van 'n slaaf verneder mag word nie (25:38).

Die beginsel wat uit bogestelde vergelykings gemaak kan word, is dat die HERE wel 'n regstelling – of beter gestel – 'n herstel of hernude bemagtiging van sy volk (Israel) en ander (?) verlang, maar dat die wyse waarop dit gedoen word in bepaalde tye en omstandighede veranderlik is. Hierdie beginsel word nie soseer

in die regstelling tot die normale (*restitutio in integrum*) gegrond nie as in die Goddelike rus wat vir mens en dier en selfs ook vir die land geldig is.

5. Die herstel in 'n wyer openbaringsraamwerk

In hierdie artikel is nie op die algemene behandeling van die armes gelet nie. 'n Kort opmerking is tog gepas. In die profetiese literatuur is die armes baie keer as die uitgebuites beskou. In die wysheidsliteratuur word die skuld vir armoede ook vierkantig gelê op die swakheid (luiheid) en wetsongehoorsaamheid van die mens self (vgl. Bammel, 1968:893-894; Gerstenberger, 1971:23-24; Botterweck, 1974:34).

Volgens Jeremia 34:8-22 is die volk in die tyd toe hulle uit die noorde bedreig is, opgeroep tot die vrylaat van die agtergeblewenes. Die wyse waarop tot vrylating opgeroep is, herinner aan die Bondsboek, Deuteronomium en die wette van Levitikus (die woorde *דָּרֹר* *חֲפָשִׁי* ... *שָׁלַח* en *עֲבָרִי* word hier gebruik). Dit is duidelik dat die owerstes en die volk skynbaar aan die vrylating wou voldoen maar dat hulle dit uiteindelik tog nie gedoen het nie. Die HERE kondig dan 'n andersoortige vrylating aan: Hy sal die swaard, die pes en die hongersnood op hulle vrylaat (Jer. 34:17) (vgl. Thompson, 1974:610-613). Die indruk word dus gewek dat die volk baie min van die vrylating of herstel tot sy reg laat kom het. In Esegïel 46:17 is verwys na die jaar van die vrylating (*שָׁנַת הַדָּרֹר*).

Nehemia het in die na-ballingskapstyd tog weer die vrylating beklemtoon (10:31), maar daar is geen verdere Skrifgetuïenis daarvoor nie. In 1 Makkabeërs 6:49-54 word vermeld dat Bethzur in die hande van Antiochus IV geval het omdat hy weens die sabbatsjaar nie genoeg voedselvoorraad by hom gehad het nie. Josephus het ook meegedeel dat die volk nie op die sabbatsjaar geveg het nie. Die Qumran-gemeenskap het hulle lande braak gelaat gedurende die sabbatjaar en mense hulle skulde vrygespreek. Dit is ook gesê dat Julius Caesar glo die Jode van hulle jaarlikse heffing gedurende die sabbatsjaar vrygestel het (vgl. Waterman, 1975:190).

Die profetiese woorde in Jesaja 61:1-2 is van groter belang. Die profeet kondig 'n jaar van welbehag aan (*צַנְתָּ רִצּוֹן*) waarin daar vrylating (*דָּרֹר*) vir die gevangenes sal plaasvind. Die vrylating kan heel letterlik na jubeljaar verwys (Lev. 25; Eseg. 46:17) of na 'n terugkeer uit die ballingskap. Knight (1985:54) het opgemerk dat die Kores-edik waarvolgens die bannelinge toegelaat is om na Palestina terug te keer presies 50 jaar na die val van Jerusalem plaasgevind het. In Jesaja 61:2 word van 'n jaar – en parallel daarmee – van 'n dag gepraat en daarom is baie van oordeel dat die uitspraak veral geestelik verstaan moet word (Ridderbos, 1953:230; Westermann, 1969:367). Die HERE sal weer 'n tyd van vrylating laat aanbreek (vgl. ook 58:6).

In die Nuwe Testament word telkens na die armes verwys en oproepe gedoen om met 'n oop hand en die regte gesindheid teenoor hulle op te tree (2 Kor. 9:7; Matt. 18:22-35; 19:21; Luk. 14:12-14; 16:19-31; 18:22). Van groter belang is Jesus se voorlesing van en verwysing na Jesaja 58 en 61 in sy prediking te Nasaret (Luk. 4:16-21). Hy kondig aan dat dit Hy is op wie die Gees is en dat Hy gesalf is om die aangename jaar (AV '53) of die genadejaar (NAV) uit te roep waarin gevangenes vrygelaat sal word, blindes sal sien, en onderdruktes vry weggestuur sal word. Die jubeljaar het aangebreek (vgl. Lev. 25:8-22). Dit is egter nie 'n kalenderjaar nie maar 'n nuwe tydperk van vrylating (vgl. Morris, 1986:106). Dié woorde moet seker nie losgemaak word van die vermaning in Matteus 18:22-35, wat inderdaad 'n meer geestelike betekenis het nie. As die heer 'n skuldige amptenaar se skuld afskryf, kan verwag word dat die amptenaar ook sy skuldenaars tegemoet sal kom. Die vermaning geld natuurlik nie net vir die Jode nie.

6. Slot

Die Ou-Testamentiese uitsprake is geen handboek vir moderne regspraak en ekonomie nie. Daarby moet in gedagte gehou word dat wat onder agtergeblewenes in die ou bedeling bedoel is, verskil met wat onder agtergeblewenes in huidige omstandighede bedoel word. Daar is verskille in die oorsake van agteruitgang en die algemene omstandighede. Tog kan die ou riglyne 'n bron wees vir huidige beslissinge. Die beginsel dat die HERE 'n regstelling – of beter gestel – 'n herstel of hernude bemagtiging van die agtergeblewenes wil bewerk en verlang, word in die Skrif bo alle twyfel gestel. Christus verkondig dat Hyself (deur sy soenverdienste) die nuwe tydperk vir herstel aangekondig het. Die wyse waarop die mens uit dankbaarheid ook in die herstelproses deel moet kry, word nie aan sekere bepalinge gekoppel nie en kan in bepaalde tye en omstandighede op verskillende wyses toegepas word.

Onder herstelproses val die afskryf van skuld, die opskorting van dwangarbeid, maar ook die skep van geleenthede vir agtergeblewenes om hoër poste te vul, hulle finansiële ondersteuning, ensovoorts. Dit beteken nie noodwendig dat die bankrekening of status van die vermoëndes in berekening gebring moet word nie alhoewel dit nie uitgesluit is nie (“jy moet hom ... nie met leë hande wegstuur nie ...” – Deut.). Dit beteken ook nie onverdiende bevoorregting nie. (“Jy mag die geringe nie voortrek in sy regsak nie” – Eks. 23:3). Hierdie herstel behoort in alle billikheid toegepas word.

Bibliografie

BAILEY, W M 1981. “I was ... hungry” – The Bible and poverty. *Journal of Presbyterian History*, 59:181-196.

- BAMMEL, E. 1968. $\pi\tau\omega\chi\sigma$. (In Kittel, G., ed. *Theological Dictionary of the New Testament* VI. Grand Rapids : Eerdmans p. 885-915.)
- BOSMAN, H. 1991. "So iets word nie in Israel gedoen nie". Regspraak in Ou Israel. (In Bosman, H.L., Gouws, I.P.G. & Spangenberg, I.J.J. *Purper en flenterlap. Rykdom en armoede in die Ou Testament*. Pretoria : Van Schaik. p. 202-219.)
- BOTTERWECK, G.T. 1974. אֲחִיּוֹן 'ehhyôn (In Botterweck, G.J. & Ringgren, H., eds. *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament I*. Stuttgart : Kohlhammer. p. 27-41.)
- BRUNNER, E. 1948. Een leer van de grondbeginselen over maatschappelijke orde. Vertaler: Van Overbeck. Amsterdam : Ten Have.
- CHILDS, B.S. 1974. Exodus (OTL). London : SCM.
- CLARK, W.M. 1977. Law. (In Hayes, J.F. *Old Testament form criticism*. San Antonio : Trinity University Press. p. 99-139.)
- COGGINS, R.J. 1987. The Old Testament and the poor. *The Expository Times*, 99(1):11-14.
- CRAIGIE, P.C. 1976. The Book of Deuteronomy (NICOT). Grand Rapids : Eerdmans.
- DE VAUX, R. 1961. Hoe het Oude Israel leefde I. Roermond-Maaseik. Romen & Zonen.
- DEIST, F.E. 1986. Tekste met 'n regspektief. (In Deist, F. & Vorster, W. reds. *Die literatuur van die Ou Testament I*. Kaapstad : Tafelberg. p. 177-192.)
- FENSHAM, F.C. 1970. Exodus (POT). Nijkerk : Callenbach.
- FOHRER, G. 1968. Introduction to the Old Testament. Nashville : Abingdon.
- GERSTENBERGER, E. 1971. 'bh wollen (In Jenni, E. & Westermann, C. *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament I*. München : Kaiser. p. 20-25.)
- GISPEN, W.H. 1950. Het boek Leviticus (COT). Kampen : Kok.
- HAUCK, F. 1968. $\pi\acute{\omega}\nu\eta\varsigma$ (In Kittel, G., ed. *Theological dictionary of the New Testament* VI. Grand Rapids : Eerdmans. p. 37-40.)
- KEIL, C.F. & DELITZCH, F. 1949. The Pentateuch II. (BCOT) Tr. Martin, J. Grand Rapids : Eerdmans.
- KITCHEN, K.A. 1962. Slave, slavery. (In Douglas, J.D. *The New Bible Dictionary*. London : IVF. p. 1195-1198.)
- KOEHLER, L. & BAUMGARTNER, W. eds. 1958. *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*. Leiden : Brill.
- KAUTZSCH, E. & COWLEY, A.E. 1963. *Hebrew Grammar*. Oxford : Clarendon.
- KLINE, M.G. 1957. The HA-BI-RU – Kin or foe of Israel? *Westminster Theological Journal*: 46-78.
- KNIGHT, G.A.F. 1985. The new Israel. A commentary on the book of Isaiah 56-66. Grand Rapids : Eerdmans.
- LEMICHE, N.P. 1975. The "Hebrew slave": Comments on the Slave Law – Ex. xxi 2-11. *Vetus Testamentum*, 25(2):129-144.
- LEMICHE, N.P. 1976. The manumission of slaves. The fallow year – sabbatical year – the Jubel Year. *Vetus Testamentum*, 26(1):38-59.

- LEWY, J. 1958. The Biblical institution of D^ror in the light of Akkadian documents. *Eretz-Israel*, 5:21-31.
- LION-CACHET, F.N. 1990. Die eerste boeke van die Ou Verbond. Kanoniek van die Torah/Pentateug. Potchefstroom : DSP.
- LOHFINK, N. 1986. חֲפְשִׁי *hopsji*. (In Botterweck, G.J. & Ringgren, H. red. Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament V. Stuttgart : Kohlhammer.)
- MORRIS, L. 1986. The Gospel according to St Luke (TNTC). Grand Rapids : Eerdmans.
- NIEHR, H. 1987. Rechtsprechung in Israel: Untersuchungen zur Geschichte der Gerichtsorganisation im Alten Testament. Stuttgart : Verlag Katholisches Bibelwerk GmbI.
- NOORDTZIJ, A. 1955. Het boek Leviticus (KV). Kampen : Kok.
- NOTH, M. 1962. Exodus (OTL). London : SCM.
- NOTH, M. 1965. Leviticus (OTL). London : SCM.
- OLSEN, D.T. 1994. Deuteronomy and the death of Moses. Minneapolis : Fortress Press.
- PRITCHARD, J.B. 1971. The Ancient Near East. An anthology of texts and pictures. Princeton : Princeton University Press
- RENDTORFF, R. 1985. The Old Testament. An introduction. London : SCM.
- RHEEDER, 1994. Surrogaatmoederskap teologies-eties beoordeel. Potchefstroom : PU vir CHO. (Th.M-verhandeling.)
- RIDDERBOS, J. 1953. Jesaja (KV). Kampen : Kok.
- SCHOLER, D.M. 1988. Issues in biblical interpretation. *Evangelical Quarterly*, 88(1):5-22.
- SPICHARD, P.R. 1986. Why I believe in affirmative action. *Christianity Today*, V 30(14):12.
- THOMPSON, J.A. 1974. Deuteronomy. London : InterVarsity.
- VAN DER MERWE, J.C. 1994. Waak teen 'n Bybelse regverdiging van regstellende aksie! (In I.R.S. Die Christen in die branding van die transformasieproses in Suid-Afrika. Potchefstroom : IRS. Studiestuk no. 321.)
- VAN SELMS, A. 1960/61. Die Bondsboek en die reg van Goosen. *Hervormde Teologiese Studies*, 16:329-343.
- VON RAD, G. 1966. Deuteronomy (OTL). London : SCM.
- WATERMAN, G.H. 1975. Sabbatical year. (In Tenney, M.C. The Zondervan Pictorial encyclopedia of the Bible V. Grand Rapids : Zondervan. p 189-170.)
- WESTERMANN, C. 1969. Isaiah 40-66. A commentary. London : SCM.
- WILLIAMS, R.J. 1975. Hebrew syntax. An outline. London : Toronto.